

O podne mi je moja nova bolničarka donijela kompot. Unišlo je u sobu nešto lepršavo, bijelo, sa žutim leptirom osmijeha na usnama. Prišla je mom krevetu — koračanje joj se nije čulo, tek sam čuo kada je cvoknula staklena zdjelica s kompotom o ploču noćnog ormarića. Ruke su zaplesale nad zdjelicom kao dva bijela plamena i rasprostrle' bjelinu salvete. U svemu tome bilo je neko malo čarobnjačko čudo. To je izvršila ne gledajući u me. A onda, kad je bilo gotovo, neočekivano je podigla vjeđe s dugim tamnim trepavicama na ponikloj glavi i svega me okupala jednim pogledom.

— Hvala, sestrice, — zahvalio sam joj tiho, više za taj pogled nego za posluženje. — Vi se mnogo brinete oko mene.

— O, to je malenkost!... Samo uzmite, sigurna sam da će vam prijati, — odgovorila je isto tako tiho i nasmiješila se, kao da tačno osjeća smisao moje zahvale. Navikla na bolesnike, valjda ih dobro poznaje. Zna kako se krug njihovog realnog svijeta suzi, svede na najmanje: za njih ples dviju bijelih ruku uposlenih nad vulgarnim predmetima svakidašnje upotrebe sadrži u sebi čitavu ljepotu, jedan pogled za njih znači dobročinstvo.

— Hvala, sestrice, — ponovio sam još tiše.

Izišla je, opet nečujno, i polako zatvorila vrata. Dugo sam gledao u ta bijela vrata koja su se za njom zaklopila.

XVIII

Kad je ovako lijep i vedar dan, on kao da me uzme za ruku i povede natrag na izvore mog djetinjstva. Svaka sitnica, svaka slučajna podudarnost podsjetuje me

na nj. I tad se zavezem u sjećanja bez kraja i konca. Prosto se gušim u njima.

Tako valjda već biva u starosti, pod konac. Elipsa se sužuje i svodi prema svom kraju. Život se vraća na svoje početke. Ležim tako, strpljivo, beskonačno dugo, s kanulom usadenom u istrapljeno meso. Položen nauznak, bespomoćno, kao nekad u svojoj zipci. Tako se započinje i tako se završava. Ležim nepomično, kao u doba prvog migoljenja svijesti u novorođenom stvoru. Krug stvarnosti oko mene biva sve uži, i najzad se pogled skraćuje na najbliže: gledam s radoznalošću svoje prste, kao onda, gotovo s udivljenjem pred faktom svog postojanja. Krug se sužuje i sužuje, a zatim — ništa. Jedno veliko bezmjerno ništa. Kao i ono koje je bilo prije početka...

Samo, pitam se: *kakvo ništa?* Kakvo? Bijelo ili crno ništa? — Eto, to se pitam. — Ko zna!

Želio bih umrijeti u sunčanom danu. Klicu te male tajne želje nosim u sebi od djetinjstva. Što me kod smrti najviše plaši, to je predstava mraka s kojom je ona skopčana. Divim se religijama Istoka, koje su uspjele da čovjeku dočaraju svijetlu, sunčanu smrt, da mu usade predstavu beskrajnog jása za grobom. One su, možda, učinile čovjeku najveće dobro koje se smrtniku može da učini.

Želio bih umrijeti izvaljen nauznak na dobroj, vrućoj zemlji, sav u suncu i jásu, umrijeti u jedrini dana, u sat uzavrelih zrikavaca. U sat kad sanjivo šute povijena žita i nijemo bujaju oteščali grozdovi, u sat vrele podnevne tišine. Plaši me smrt u predvečerje, smrt u jesen, smrt iza kosih zavjesa kiše.

Pitam se, uvijek nanovo, već po ne znam koji put, što je to što nas tako silno mami ki svjetlosti, to čim nas tako silno odbija mrak? Je li to izrođena bolećivost ljudskog stvora, jedan repić nezdravlja — ili je to žica

koju sućemo u sebi od samog prapočetka, iskonski poriv prema ploditelju suncu, atavizam pramajke amebe? — Ne znam. Znam samo da je to oduvijek bila alfa i omega mog života.

Kad god je ovako lijep i vedar dan, on kao da me uzme za ruku i povede na izvore mog djetinjstva. Ono mi se sad pričinja kao predio vječito obasjan suncem. Zatim dolazi put kroz neku dugu, sjenovitu aleju, koja biva sve gušća, sve sumračnija i napokon se pretvara u mračni, beskonačno dugi podzemni rov u kome bije memla i u kome se na kraju ne sagledava spasonosna luča vodilja. I već se gubi nada. Ali onda se pojavi tačkica svijetla: trapamo, basamo za njom, ne mareći što obijamo stopala i što udaramo čelom o hridi; zaneseno, mjesečarski srljamo za njom. I najзад, goli i praznoruki, izbijamo na sunčanu čistinu u prisoju. To je starost. Lijepa je starost.

Središnji, glavni dio života, njegova srčika, njegova jezgra, sad mi se čine tako nevažni, tako nebitni! S trpnjom se sjećam tog doba jetkih strasti, tih groznica htijenja, tih nemira krvi, i prezavog sna na preznojnim uzglavljinama žudnja. S jezom mislim na godine kad je mnome haralo samoljublje i neobuzdano osjećanje sebe. Sad mi se svi »važni«, i »odlučni«, i »presudni« događaji života čine šuplji i mrtvi kao prazne ličinke. Zure u mene slijepo i besmisleno, poput prstenja kome su poispadali kamenovi. U mislima rado kliznem preko tog nemirnog doba.

Isključujem ga iz toka mog vlastitog života, onako, kao što su u starini pri balzamiranju mrtvacu uklanjali i odbacivali utrobu. I moje sadašnje stanje pravo nadovezujem na doba djetinjstva.

Istina, ponekad nalaze da sam iz kušnje izišao opaljena perja. Ali ko ne izlazi takav iz kandža života?

Probudio sam duge noći, sred bijele mistike bolnice, u kontemplaciji smrti. Licem u lice s njom. Iza stakala lijevale su beskonačne kiše, koje daju sliku jedne neutješne vječnosti, tištale nijeme mrkline niskih, neprobojnih nebesa, kojima i u mraku slutimo olovnu zapečaćenost. Tonuli su u pomrčinu rujno razboljeni sutoni, s tjeskobom krajnjih rastanaka i s jezom konačnih potonuća. I opet su mutno svitale nove zore i nalazile me s grudima punim smrti i s ustima punim njenog crnog ukusa.

Smrt. Vječita misao. Drug iz djetinjstva. Nasušna hrana mojih dana i mojih noći. Pritajena klica svijesti u našim zaboravima. Jedino stalno i vječito prisustvo u nama

A previše se umire, previše se umire u tom životu! Čim se riješi pitanje hljeba, trebat će već jednom nešto učiniti, poduzeti jednu golemu, kolektivnu, sveopću akciju protiv smrti. To je najpreče, to je najvažnije, poslije nasušne korice kruha. Trebat će sve drugo ostaviti kraju i poduhvatiti se, udruženim snagama, u jedan veliki, vrhovni napor da se ona pobijedi, da se prevlada. Kakav će biti i u čemu će se sastojati taj napor, iz kakvih će tamnih dubina našeg bića šiknuti ta nova šimera, iz kakvog će mraka našeg staničja pokuljati ta stihija i u kakvoj će se novoj opsjeni ona ovaplotiti, to ne može da se sagleda. Ali životnost te šimere ležat će u mračnim snagama našeg napravnijeg bića, njena realnost u realnosti čovjekove strasne patnje, u vrelini njegove samoobmane, u neumitnosti njegove propete težnje prema životu. Ona će crpsti svoje sokove i svoju istinitost odatle što će, kao i sve druge, ranije čovje-

kove šimere, kao i sva čovjekova božanstva, biti sazdana od krvi i mesa, od bunila i od stradanja onih koji je u sebi nose i koji joj služe.

Treba mrzjeti smrt. Treba pobijati smrt, bez preda ha svim sredstvima, na svakom koraku. Treba mobilizovati sve ljudske snage na tu mržnju protiv smrti. Jer u životu kao da se i ne radi drugo nego samo umire. Život kao da i ne znači drugo nego nanizati velik, gradan broj umiranja, svojih rođenih i tuđih, — pa najzad umrijeti, sasvim umrijeti. Prestati doživljavati čak i umiranja.

Često mu pada na um Michelangelova riječ iz jednog pisma Vasariju: *Non nasce in me pensier che non vi sia dentro scolpita la Morte*. I riječ onog drugog velikog ludog starca: »Kad je čovjek jednom naučio da misli, ma o čemu mislio, on u stvari uvijek misli na svoju vlastitu smrt. Svi su filozofi bili takvi.« I svi veliki pjesnici, nadodao bih. Smrt je u suštini jedina tema pjesnika. A što im drugo i preostaje, kad već ne mogu biti vječiti ljetopisci života, nego da budu neumorni žreci Smrti?

Ona je pneuma koja sve prožimlje i ispunja. Sve naše misli rastu nevidljivo iz nje, kao bujne tropske biljke iz toplog močvarnog tla. Ona kao da je ono najvažnije, ono najozbiljnije u nama. Sama srž života, njegov najglavniji, najbitniji sadržaj — gotovo sam njegov životvorni princip.

Smrt je ono što stvarima daje posvetu. Ona im pridaje znamen realnosti, ozbiljnost odistinskog. Ona svakoj stvari daje njeno dostojanstvo pred licem života. Ina ništavnih, beznačajnih života. Beznačajnih smrti nema. Svaka je smrt sveopći događaj, svačiji događaj. Jedan mali kataklizam. Jedna crna rupa bez dna u tijelu kozmosa. Smrt iskupljuje svaki život. Živjeti se može i neozbiljno, i neodgovorno. Čitav naš život može da bude

puka jedna fikcija, jedna strasna igra u zagrljaju bunila, jedna usijana iluzija prosanjana na rubu stvarnosti. Jedino smrt je realna. Ona je jedino što nam se u životu stvarno događa.

Pa opet — nepojmljiva. Nepojmljiva i nevjerovatna. Svaki se život odigrava u nekakvom, mada i iluzornom, mada i proizvoljnom, sistemu koordinata; na nekoj, mada i čudnoj, šahovskoj ploči. Smrt je jedini potez van te ploče — suludi skok šahovskog konjiča preko njena ruba, u prazno, u provaliju bez koordinata i bez dimenzija.

Ali misao smrti nije dana svima. Ona pripada izabranima.

Gledao sam stare seljake na samrtnom odru. S njima je umirala njihova njiva, njihov vinograd, njihova krava Bijelka. Za njima je ostajao neobran njihov kukuruz, nezavršena njihova parnica o međama, nepokrivena njihova pojata — prozračni bijeli skelet izukrštanih greda, kavez pun zarobljenog plavog neba koji još čeka pokrov toplog crvenog crijepa. S njima je umirao njihov pogled što seže do krajnjeg ogradnog zida na horizontu; a zastor horizonta spušta se neposredno za tom ogradom: drvena ljesa u dnu ograde vodi ravno u avliju sunca koje zalazi.

Za školjku, zajedno s njom umire nebosklon njezine sedefne kore. Za marvinče, s njim umiru samo jasle; jasle i rudo. Do Kolumba, s čovjekom su umirala tri kontinenta; poslije Kolumba četiri, a još kasnije pet. A s ponekim umiru čitave galaksije.

Jer, za smrt treba fantazije. Stvaralačke fantazije. I smrt je naš stvaralački akt. Naš najviši stvaralački akt. Stoga, za onog ko nema fantazije, nema ni smrti. Odatle biva da je poneka smrt veća drama za drugoga nego za samog onoga koji umire.

Sredinom života, u naponu moći, kad čovjek vjeruje da je u punom posjedu sebe, a kad stvarno posjeduje sve drugo više nego sebe sama, ludo sam ponekad držao da je stalno prisustvo smrti u nama prćija slabih, znamen neznatnosti ljudske jedinke. Kakve li naivnosti! Smrt je tačno našeg stasa i uzrasta: što je veći čovjek, veća je i smrt u njemu.

Kad sam u djetinjstvu čitao priču o zadrijemalom kitu na morskoj površini na čijem su hrpu brodolomci naložili vatru da se ogriju, zamišljao sam se o razmjera smrti u toj grdosiji: mora da njegovim tijelom, od vrh glave do na kraj repa, smrt putuje danima i danima, na zastanke i odmore, kao glasnici što nose u duboke pokrajine carstva glas o carevoj smrti.

Smrt pripada samo stvaraocu. Njen dah je ono što podaje jedru punoću života, kao što mraz podaje žar obrazima vabeći iz dremljivih dubina bića na površinu ključ tople krvi. Njen odraz je ono što ljudskim djelima daje preplanulu boju zrelosti. Svi naši napori, sva naša djela samo su vidovi borbe protiv smrti, samo ljudi pokušaji obmane, očajna nastojanja da se ona zavara, zaniječe, prevlada, zaboravi. Jeza ništavila pokretač je svega u našem bivstvovanju, klica i nemir svakog kretanja i svakog traženja. Jer svako je čovječje traženje traženje jednog izlaza iz bezizlaznosti, svaki je njegov napor napor da provali iz obruča determinisanosti. A historija čovjeka nije drugo nego historija ludih pokušaja da se taj obruč probije. Odatle, svaki je ljudski napor napor protiv realnosti realnoga.

I nije to klonulost, klonulost kasnog, zamorenog doba. Nije to kapitulacija pred usudom. Baš naprotiv, to je revolt, to je borba, to je akcija. To je podvig. Najviša akcija i vrhovni podvig: borba za nemoguće. To je prometejstvo. U tome i jest smisao prometejstva. Po nemogućnosti svog cilja Prometej i biva Prometej. Nemo-

gućnost posvećuje njegovu borbu, neuspjeh kruniše njegovo djelo, jednako onako kao što za dobričine »konac djelo krasí«.

Ne, nije to izmišljaj malaksalih, izrođenih. To stoji zapisano na samim prapočecima historije duha. Praočaj bivstvovanja rođen je zajedno s prvim tračkom čovjekove svijesti o sebi. I sve što je postignuto, postiguto je zahvaljujući njemu. Postizanje mogućega samo je nusprodukt — uzgredni i za Prometeja nevažni nusprodukt — težnje za nemogućim. U nastojanju da se uspne na nedostižni vrh stabla života, Prometej usput truni jabuke. A dobričine sjede na ledini i te jabuke dočekuju. Iz beznadne borbe protiv determinisanosti nikle su sve iluzije čovjekove, svi virovi i vrtlozi njegove misli zatočene među uskim stijenama stvarnosti. Sve »slijepa nada što mu napućuju srce«.

Sinoć, kad je u nedalekoj kapelici zamrlo i mrmorjenje sestrice kojim uspavljaju protekli dan i kad je sve u bolnici utihnulo, prečitavao sam Eshilova *Okovanog Prometeja*. I učinilo mi se da sam u njemu našao najvišu pjesničku (a i ljudsku) riječ koja je ikad rečena:

... *Da nisi možda još i dalje drznuo?*

Smrtniku uskratih da sagleda svoj kraj.

A kakav li mu lijek za to nađe ti?

Njegovu grud napućih slijepim nadama.

O, blagodat si silnu dao čovjeku!...

XX

Pročitao sam, nadohvat i bez reda, kao što sve i uvijek čitam, nekoliko knjiga o postanku i povijesti religija. To me pitanje uvijek zanimalo. Jer religija je je-

dino područje gdje su se ljudi potpuno i čisti od zadnje misli predavali u naručje fantaziji i iracionalnome, bez stidljivosti i bez susprezanja (kao što to, naprotiv, pa makar u najmanjoj meri, biva kod poezije), već s punom ozbiljnošću i s punim uvjerenjem u presudnu važnost svog posla. Pjesnik je uvijek pomalo u zloj vjeri, a njegova je naivnost uvijek pomalo uslovna. To je naivnost svjesna sebe. I uvijek bar trunčicu lukava. Tu je stalno prisutna pritajena svijest da ta naivnost može biti upravljena na ostvarivanje estetskih vrednota. Umjetnost je u isti mah i najnaivnija i najprepređenija od ljudskih djelatnosti. A umjetnik — prepređena naivčina, prelukavo dijete. Zato u umjetnosti nikad fantaziji i iracionalnome nije davano tako slobodnog maha, zato ih tu nikad ne nalazimo u tako čistom stanju kao u religiji. Religija je poezija koja se vrši ozbiljno. Vrelina vjernikova žara, vrijednost odistinskog presudnost koje on pridaje svojoj metafizičkoj preokupaciji, isključuju svaku zlu vjeru i svaku natruhu kakve strane primisli.

U tim mojim religijsko-historijskim ekskurzima nekad sam negdje čitao da je bog u ljudima nastao otprilike ovako: prasnuo je grom; uezvereni ljudožder pa je ničice — i bog je bio rođen. Ta ljudožderova ustravljenost, ta njegova zaprepašćena nedoumica — eto to je bio bog.

Ne dopada mi se! Možda je i tačno. Štaviše, historički, bit će sasvim tačno. Ali mi se ne dopada. Ne odgovara meni, mom ukusu, mojoj unutrašnjoj strukturi.

Nesumnjivo, ima mnogo bogova. Kao i svih izmišljenih stvari. Ima ih veoma mnogo, i bogato raznolikih, za sve ukuse. A postoji široka mogućnost da se stvaraju sve novi. Ali eto, taj nije za mene!

Dakle, prasnuo je grom; ljudožder se prepao — i rodio se bog.

Upuštam se u tu bezazlenu djetinju igru, u igru stvaranja bogova.

Stropoštala se prazna kanta; dijete se prepalo, i — rodio se drugi bog. Jedan mali bog, primjeran djetetu.

Ne. Odlučno, ne dopada mi se. Za moj ukus, to još nije bog, »bog u čovjeku«. Ili, možda to i jest bog. Samo, to još nije čovjek. Očevidno, nema nikakva smisla trpati u čovječanstvo kojekakve subjekte, pa se kasnije tužiti što čovječanstvo nije onakvo kakvo bismo željeli.

U tolikom obilju bogova, i u tolikoj slobodi da ih svak iznova po svojoj miloj volji stvara, dade se zaista izmisliti nešto bolje. Kako ja stvari zamišljam, čovjek je, u razvoju svijeta, nastao veoma, veoma kasno. Tako kasno, da u mnogim stranama još nije ni nastao. Svakako, mnogo, mnogo kasnije nego što je prestao da baulja četveronoške i osovio se na stražnje krake, mnogo kasnije nego što je počeo da umješno upotrebljava ruke. A bog je, o tom nema sumnje, u najboljem slučaju nastao bar trenutak poslije čovjeka. Čovjek je postao čovjek onim časom kad je u njemu nikao prvi tračak svijesti o sebi, i, zajedno s tim, prvi tračak misli o vlastitom skončanju. Časom kad je pred njegovim pogledom pukla glavna, osnovna dvojnost ljudske prirode: rascjep između konačnoga i beskonačnoga, nesrazmjer između njegove ograničene konačnosti i pomamne žeđi za beskrajnim, koja mu je usađena u dnu bića. A taj jaz on se potrudio da prevlada kako je znao i umio; da zatrpa hekatombama svoga mesa, da premosti mostovima svojih duga: »napučio je svoju grud slijepim nadama, da ne vidi svom bitku kraja«. Sve što je čovjek u tom pravcu izmislio i izmaštao, sve je to bog. I samo to je bog. Bog je naličje smrti. Jedan oblik borbe protiv smrti, i ništa drugo. (I dosad izgleda, jedini koliko-toliko efikasan oblik te borbe.) Gdje nema smrti, nema ni boga. To mu je obilježje i znamen: svi bezumni pokušaji, sve vrele

samoobmane snagom kojih čovjek nadrasa i prevladava smrt — sve je to bog.

A što li sve ljudi, tokom tisućljeća, ne znadu satacati, nakupiti, nagomilati oko takvog jednog fantoma kojim se pobjeđuje smrt! I kakvim li se, — kroz ta duga tisućljeća i kroz sve ono što su ljudi u njihovom toku oko takvog jednog fantoma napleli, namaštali, načuvstvovavali, najadili, nastrahovali, — kakvim li se on zaogrne dostojanstvom, tradicijom ljudske misli i ljudskog čuvstvovanja, vrednotama ljudskog zanosa i ljudske patnje. Koliko li se oko njega namota ljudske slave i bola! Koliko li se živog ljudskog istrapljenog tkiva za nj zalijepi! Kao, uostalom, i za tolike druge ljudske riječi i fantome. Kao ne samo za velike riječi »domovina«, »čast«, »dužnost«, »žrtva« i tome slične, već i za one druge, prisnije riječi kao što je riječ »misao«, i riječ »pravda«, i riječ »kruh«; i kao što je, na koncu, riječ »život«, i riječ »čovjek«. Pa kad se iz čitave te klinčorbe koju je oko takvog jednog fantoma čovjek napleo i nabajao, izbaci klin, i opet teška srca može da se batali ono što je preostalo. Jer kako je čovjek izgrađen iz svog vlastitog razvoja, iz svoje vlastite povijesti, to bi u stvari značilo bataliti ne onaj fantom, već bataliti samoga sebe. A u tome, priznat će se, postoji izvjesna mala poteškoća.

Čovjek. Gorostasna tragična figura na pozadini agonično raskravljenog horizonta, na samom razmeđu između dviju provalija: provalije beskonačnosti i provalije smrti i mraka. Grud mu je puna ljeskanja bića i nebića, u njoj se motaju smrt i besmrtnost, sad uhvaćene u koštac, sad obujmljene u zagrljaj. Prolaznost i vječnost, konačnost i beskonačnost, ispređene i ravnopravne, počivaju mu jedna na jednom, druga na drugom dlanu, kao dvije ptice.

Nikad nisam mnogo vjerovao u realnost realnoga. To nesumnjivo mora biti konstitucionalna greška. Kao što uslijed nekih bolesti čovjeku ostane do starosti tanak, piskutljiv glas iz djetinjstva, tako je i meni ostalo to slabo razlikovanje između pomisli i stvarnosti, između »istine« i »laži«, između onoga što se »odistinski događa« i onoga što se »samo zamišlja«. I, što je još gore, ostala mi je izvjesna nesposobnost da shvatim punu važnost tog lučenja.

Doista, zar i fakat našeg doživljavanja u misli, u fantaziji, zar i fakat našeg čuvstvovanja, treperenja naše senzibilitnosti, nisu isto tako fakti kao i oni »vanjski«, »fizički«, realni«, »objektivni« fakti (i kakvim li ih sve mrežama za leptire ljudi ne nastoje da zarobe)? Zar i fakat što ja u datom času doživljavam, mislim, čuvstvujem, strepim, trpim, nije isto tako realan i historičan fakat kao i fakat što je u datom povijesnom momentu Cezar prešao Rubikon ili što je u drugom povijesnom momentu zemljotres prodrmao Zemljinu koru? Zar ono što se »samo misli«, što se čuvstvuje, doživljava, pati, ne potresa moćno same temelje našeg bića, i nije li to često po nas presudnije i posljedičnije od onoga što nam se događa u »svijetu vanjskih objektivnih fakata«? Do te mjere, da ponekad uzdrma i naš fisis, ugrozi i samu našu egzistenciju. I zar i ti »vanjski«, »objektivni« fakti u suštini ne ostvaruju svoju važnost i svoju značajnost po nas tek time što se pretoče u naše misli i naša čuvstvovanja, u naše unutrašnje glasove, u odjeke naših tamnih unutrašnjih spilja i pećina, u naše strahove i naša nadanja, u naše boli i naše radosti!

Život se kreće u izlomljenoj liniji, u neprekidnom smjenjivanju momenata ugoda-neugoda, u beskonačnoj dijalektici radost-bol. Po čemu je i zašto onda bitno da

li ono što u nama pokreće i tjera smjenjivanje tih faza dolazi iz reda »vanjskih«, »objektivnih« fakata, iz kruga »odistinske stvarnosti«, ili iz kruga naše unutrašnje stvarnosti, iz reda fantazijskih fakata, iz krila iluzije! Ako sve izvire iz fizisa, iz stvarnosti našega tijela, iz materije našega svijeta, po čemu je važnije, po čemu je vrednije ono što taj fizis i ta materija proizvode i u svijet našeg doživljavanja guraju putem racionalnoga, žljebom naše »logičke misli«, nego ono što guraju žljebom našeg iracionalnoga, naše fantazije?

Materija, dakako. Zgoljna materija. Ali takva, *as dreams are made on*. A upravo to je ono što je važno.

Kad bi me neko prodrmao za ramena i razbudio te mi rekao: »Slušaj, čovječe! Sve što si dosad doživio i iskustio, sve je to puki sjen i pričina: ništa se od svega toga nije stvarno dogodilo, sve si to samo sanjao!« — osjećam da se time baš ništa ne bi promijenilo. Niukoliko time ne bi bili osiromašeni moji unutrašnji sadržaji, niukoliko umanjeno moje bogatstvo iskustava, niukoliko ograničen moj doživljaj svijeta. I, na žalost, niukoliko opozvane proživljene patnje, niukoliko zbrisana haranja koja su one izvršile. Jedina sigurna istina je go čovjek koji strepi i strada, jedina prava stvarnost je stvarnost naše patnje.

Neko crnačko pleme, recimo, vjeruje u nekakvu mitsku neman, u nekakvo božanstvo, u nekakvu tamu svoju Mama-Yumbu. Mama-Yumba, naravno, objektivno ne postoji. To je fakat. Ali, kao što smo rekli, određeni krug ljudi — ono crnačko pleme — vjeruje da ona postoji. A to je drugi fakat. Jednako fakat kao što je fakat i onaj prvi. Sad, ti »drugi« fakti znadu biti važniji od onih »prvih«. Na tezulji života oni su često daleko pretežniji, presudniji, posljedičniji. Čitav se duševni, a pod njegovim djelovanjem i čitav praktični, »faktični« život takvog jednog plemena, kruga, društva, tokom stoljeća

stoljeća razvija u znaku, pod egidom i pod vlašću takve jedne Mama-Yumbe. U njenu se počast vode igre pod lutim uštapom i do mrtve iznemoglosti preskače preko vataara; slaveći nju dočekuju se nova rođenja i ispraćaju pokojnici do grobova; u njeno ime odlazi se u smrt s bojnim pokličima i umire s krikom radosti na usnama. Snagu za sve velike podvige i čudesna djela davale su oduvijek ljudima i narodima baš te Mama-Yumbe, te šimere i te ludosti, više nego »objektivne istine«. Bez svojih Mama-Yumba narodi zacijelo ne bi za sobom ostavili bramove i dvorove, piramide i akropole, himne i epose i drame i lirike, i kipove i freske i mozaik. Lijepo bi danas izgledao svijet da su oni znali »objektivnu istinu«! Bez sumnje, to je plaćeno hekatombama ljudskih snaga i ljudskih života. (A zar se u ekonomici čovječanstva sve, baš sve ne plaća hekatombama?) Ali, bez toga, ti bi narodi prošli i nestali u mrak ne obilježivši svoj prolazak kroz historiju ničim i ne ostavivši za sobom ništa, jednako kao ni ona druga plemena i narodi koji su se, valjda u instinktivnom saznanju neutješne konačne »istine«, zadovoljiti da stoljećima i tisućljećima vrte na ražnju ovnove, stočarski bugareći pod mutnom mjesečinom.

I tako se događa da se, uslijed vjerovanja u onu Mama-Yumbu koja ne postoji, nagomila sva sila patnje i strahovanja, zanosâ i padova, čuvstvovanjâ i strastvovanja, ljudske radosti i bola. Pa i krutih, čisto »fizičkih fakata«, zajedno s njihovim dalekosežim posljedicama. Čitave žetve ljudskih zanosa, čitave hekatombe ljudskih snaga i ljudskih života! I što je onda u svemu tome važno što Mama-Yumba »faktično ne postoji«? Što onda? Po čemu je činjenica Mama-Yumbinog »faktičnog nepostojanja« presudnija, odlučnija, posljedičnija — pa i čisto praktično, životno važnija — nego fakat vjerovanja u Mama-Yumbino postojanje?

A svako doba ima svoje Mama-Yumbe, i svaki čovjek ima svoje Mama-Yumbe, i u njima oni daju svoju mjeru i ostavljaju tragove svog prolaska. Svijet je pun takvih Mama-Yumba. Velikih i malih Mama-Yumba, pojedinačnih i općih, svjesnih i nesvjesnih, bezazlenih i opasnih, smiješno nacerenih i stravično izobličjenih. Mama-Yumba zaogrnutih plaštom mitskoga ili zaodjevenih u bijelo ruho prividno racionalnoga. A ove posljednje obično su najopasnije. Jer one udružuju u sebi i snagu postojećeg i snagu nepostojećeg, snagu logičkoga i snagu alogičkoga, autoritet racionalnog, logički legitimnog, i mračnu faktičnu moć iracionalnog.

Pa što onda ako Mama-Yumba »objektivno ne postoji«?

XXII

Zamislite, na primjer, ovakvu priču:

Zabrinuo se siromah čovjek za svoje zdravlje, ozbiljno se zabrinuo. Mrcvario se, nevoljnik, nedjeljama i mjesecima. Lunjao je ulicama bez kraja i konca, do mrtvog umora, do potpune iznemoglosti tijela, u kojoj kao da je jedino nalazio nešto smirenja. S vremena na vrijeme opet bi ga ključalo pod desnim rebrima. Ušao bi u kakvu mračnu vežu, obazreo se oko sebe, pa turio ruku pod košulju i opipao: činilo mu se da mukla nabuhlina iz dana u dan raste. Kadkad bi ključanje utihnulo, pritalo se; i za dulje vrijeme, za nekoliko sati, za čitavo jutro. Ili se javljalo tako slabo, tako neodređeno, da je sumnjao: da li to uopće ključa ili je to samo moje uobraženje? I nešto bi se primirio. Aji onda, započinjalo je iznova. I to popraćeno kakvim drugim, novim simptomom,

koji je sumnju potvrđivao, koji čak nije više dozvoljavao nikakve sumnje, koji nije davao mogućnosti nikakvom samotješanju. Omršao je, sasvim propao. Progonio ga je vječito gadan ukus u ustima. A to je, ne zna se zašto, smatrao osobito značajnim simptomom.

Tad se po prvi put javila ona namisao. Najprije tek kao sjena same namisli, kao mogućnost same namisli. Kao neka zabava fantazije. Za tu fantaziju odabrao je jedan balkon u dosta prometnoj ulici u centru grada. Bila je to ružna fasada one nekad pomodne, nesuvisle arhitekture, zgrada s dućanima fotografskih potrepština, uredskog namještaja i dijelova za bicikle, s besmislenim, puko dekorativnim balkonima na odmorištima svih katova otvorenog stubišta. Drugi takvi balkoni, samo manji i neugledniji, bili su na odmorištima između katova. Ti manji balkoni gledali su na dvorište.

Tek poslije se doznalo da je više dana dolazio u tu zgradu (a ko bi znao zašto je baš takav način i baš tu zgradu izabrao!): susretali su ga po stubištu i kasnije ga u lešini prepoznali namještenici onih fotografskih potrepština koje su imale svoje računovodstvo na katu. Kad bi ko naišao, on je ulazio ili silazio, pravio zapoleno lice i zavrivao u tablice na vratima — čovjek tobože nekoga traži. A kad bi stubište utihnulo, zastajao je, promišljao se, kolebao se dugo i dugo, nadnosio se preko ograde balkona na raznim katovima i gledao odgozgo tjemena prolaznika. Crnomanjasta i plava, muška i ženska i djetinja tjemena, pod raznim šeširima, pod kišobranima, užurbana i neslutna da ih neko odozgo promatra. I možda ga je od skoka uzdržavala pomisao da bi nekome od njih mogao pasti na glavu. I to ne toliko, ili bar ne isključivo stoga što nije htio da nanese iznenadnu smrt nevinom slučajnom prolazniku, koliko iz ježnje koja ga je hvatala na pomisao da bi se tom prolazniku mogao nasaditi na tjeme uprav onim muklo bolnim mjestom

ispod desnih rebara. Silazio je tada pola kata niže ili uzlazio pola kata više, na one manje balkone odmoriste među katovima, i zurio na sivo dvorište pod sitnom kišom. Kuhinjski balkoni okolnih kuća, s kantama za smeće i koritima za rublje i s djecom koja se igraju, pružali su se njegovom pogledu. A usred dvorišta kočile su se dvije od kiše pocrnjele okomito usađene grede s trećom poprečno pričvršćenom, za isprašivanje čilima, slične vješalima. Zastajao je i tu neko vrijeme, pa se vraćao na balkon na fasadi. Ne, tamo mu se nije sviđalo. Ovdje, na uličnom balkonu, ipak je nekako bolje; živahnije je, da rećemo veselije — među ljudima je! Vrve prolaznici, promiču neslutna tjemena, momak na ljestvama lijepi sučelice novi kinematografski plakat, a nad krovovima lebde pogašene neonske reklame. A tamo, daleko, daleko nad krovovima, vidi se ipak jedna mala krpica vedrine koja obećava da će sutra možda biti lijepo vrijeme. Možda čak i vedar, sunčan dan...

Dugo je stajao na tim balkonima, prelazio s jednog na drugi, nakanjivao se i predomišljao. Doživljavao je u sasvim zornom predočenju svoj naum. Do te mjere da bi mu se s malim no ostrim fizičkim bolom orosili dlanovi. Ponekad je pomišljao na ženu i na svoje dvoje djece, sa žaljenjem što ih osjeća tako izbljedjelo, kroz koprenu prorijetke sive daljine, odijeljene hladnim staklom besćutnosti.

Pa je odlazio. Katkad, možda, ponešto smiren, neizvjesno utješeno. Možda mu je, pred zornim zamišljanjem nauma, ovo što jest izgledalo ipak kao manje zlo. A možda je tom malom povišenju tonusa u njemu doprinosila i ona krpica vedrine daleko iznad krovova, koja je nešto neodređeno obećavala.

Ali sutradan se opet vraćao. I, jednoga dana — skočio je. U prijepodnevnih sati, oko deset i po. I to baš na ulicu a ne u dvorište. Nikome na glavu, ali opet među

prolaznike. Valjda iz nagona da ipak nekako obilježi, da ipak nečim podvuče svoju smrt; da ona ne bude baš sasvim neznatna, sasvim nezapažena. Da ipak saljude zainteresuje, kointeresuje, za se i za nju.

Uzgred rečeno, poslije je utvrđeno da raka uopće nije imao. Razumije se, tek naknadno, obdukcijom. A sve i da ga je imao — rekli su doktori — bio bi poživio u najmanju ruku tri ili šest mjeseci, a možda čak i koju godinicu dulje nego ovako. Ovako, završio je odmah.

Ali što je uopće važno da li je imao raka ili ga nije imao? Taj podatak, ta informacija, nadodaje se priči eto tek onako, kao neki postscriptum. Kao nešto što za samu priču nije ni od kakve važnosti.

XXIII

A iz djetinjstva pamtim ovu zgodu:

Na školskom izletu u brdima zaglavilo je nesretnim slučajem dijete: nadnijelo se nad krašku jamu, odronila mu se zemlja pod nogom, i ono se survalo unutra. Jama nije bila odviše duboka, ali je dijete u padu udarilo glavom o kamen i ostalo na mjestu mrtvo. Prekinut je izlet, i povorka djece, šaputava, žurajiva, pod pratnjom jednog učitelja vratila se o podne u mjesto, dok je drugi učitelj s dva odrasla člaka ostao uz mrtvo tijelo u planini. Djeci je strogo preporučeno da ne pričaju ništa o događaju. Ipak, vijest se odmah raširila kroz mjesto, sve ispod glasa i u povjerenju. U prvi čas zatajili su je od majke: nisu znali kako da joj kažu. Bila je udovica, ludo zaljubljena u jedinca. Boljali su se: svisnut će, sići će s uma. Tajili su joj čitavo to popodne. Za prvi mah, smislili su priču da joj opravdaju zašto joj se sin nije vratio. Pričica je

ispala i odveć uvjerljiva, i ona ju je primila spremno i lako preko očekivanja, bez i najmanjeg tračka sumnje, s onom čudnom uznemirujućom lakovjernošću; gotovo kao da je sama išla na ruku tome da bude obmanuta. Zamisljala je, možda, svog dječaka s učiteljem i dvama starijim drugovima gdje se veru po zelenim proplancima i skupljaju biljke za školski herbarij.

Noć je u svim kućama tištala muklom težinom. Kao da se nešto nadimalo i nadimalo, nešto što ujutro treba da prsne. A nepomičnost noći i pasivnost bdjenja kao da su to nadimanje činili još nezadrživijim i bespomoćnost još izvjesnijom. Čitavu noć probdio sam skruten u krevetu prateći napetim čulima to nadimanje i iščekujući širom rastvorenih očiju da u četvorini prozora zabjela-sa prvi trag zore. Svanuo je i dan, proteklo je i jutro, a još se niko nije rješavao da majci kaže istinu. Svi su se izmicali toj neprijatnosti, skrivali se za raznim izlikama. Odnekud se našlo, gotovo kao da je to nekim prastarim, već dugim običajem osveštano, da načelnik lično, ili u najmanju ruku donaćelnik, treba da joj saopće tužni glas. Moj se djed, mučen išijasom, tada nalazio na sumpornim kupkama, a donaćelnik je bio na nekom naličju u okolici i vraćao se lađom tek u sat popodne. Sjećam se da sam bio sretan što mi djed nije u mjestu. I to ne stoga što je time mom djedu ušteđena jedna mučna dužnost, nego stoga što se na taj način za dječakovu majku još za pola dana otezala ta neizvjesnost, što se još za pola dana produžavala dječakova agonija.

Glas je međutim išao i širio se šapatom, šunjavao se kroz mjesto kao pas bez gospodara, dopro do u posljednje kuće u predgrađu, među ribarske žene i krezube starce što krpaju mreže, uvukao se u uši i starim naglušnim bakama uz ognjišta. A žena se kretala posred zabrinutih lica ne pitajući se za razlog toj zabrinutosti, čak je i ne primjećujući, ne uočavajući ni nastojanje ljudi da joj

se uklone, nastojanje koje je već poprimalo mučne, do opasnosti nategnute vidove. Izdvojilo ju je obazrivo tuđenje, ona suzdržana, podmukla nepovjerljivost, koja izgleda da ne može ostati nezapažena. Oko nje se obrazovao mali pojas pustoši, gotovo vidljiv, kao izmeten zamahom metle nokrug. A ona se usred tog kruga vrtjela prirodno, čista od svake slutnje, bezbrižno, ležerno. I njeno se držanje svakog doimalo odnekud čudački, neodgovorno. Činila im se luda: gle: sin joj tamo leži mrtav — a ona baza po mjestu, zaviruje u ribarnicu, razgovara o koječemu s dućandžinicom na pragu, zadirkuje Vinku da joj je momak u svijetu našao drugu curu; nosi u ruci svoje srdelice za ručak, samo što ne pjevuši ulicom! Pučke žene gledale su je crnim očima: svaka njena riječ, svaka njena kretnja činila im se sablažljiva, gotovo bestidna. I ja sam je sâm gledao sa snebivanjem. Istina, ona ne zna što se dogodilo. Ali to što se dogodilo — to je stvarnost. (Tad sam još pred veličanstvom »stvarnosti«, »objektivne stvarnosti«, imao ono djetinje strahopočitavanje s kakvim djeca slušaju starije ljude s dugom sijedom bradom i s dubokim, iskusnim glasom.) I činilo mi se da bi ta stvarnost, ta objektivna stvarnost, ipak na neki način morala biti pretežitija, jača od tog krhkog fakta što sirota majka za tu stvarnost ne zna. Međutim, ne! Taj krhki fakat bio je jači, kudikamo jači! I tad sam pomislio: vidi! nije tu važan sam fakat, ono što se gore u planini dogodilo, ono što jest: važno je naprosto to da li majka za taj fakat zna ili ne zna. Sve je u tome, samo u tome. Eto, naša sreća, katkad i sama naša egzistencija, počivaju na tako krhkoj, tako nesuštastvenoj grančici. Majčino raspoloženje bilo je vedro, na njenom licu ležala je bezbrižnost, ona je spokojno pržila svoje ardelice — sve snagom i na osnovu toga što ona ne zna, savršeno bez ikakva obzira na ono što jest. I to se mojim djetinjim očima činilo čudo, divno čudo. Jednako

kao da sam gledao čarobnjaka gdje hoda zrakom, ili kao da je mali u planini odjednom ustao od mrtvih i zvonkim cilikom smijeha raskinuo zamađijanost te uzbuđljive i nelijepe igre. I divio sam se samo što i drugi to čudno ne vide.

XXIV

Pročitao sam ovo što sam dosad napisao, i prasnuo u smijeh. Što li sam se dao u filozofiranje! To mi je slabost od djetinjstva. A vjerujem da nema čovjeka za to nepodesnijeg od mene. Ali to je u meni uporno, kao i svaka nesretna ljubav. I, kao i u svim nesretnim ljubavima, ta upornost i crpe svoju snagu iz one zle sreće.

Doista, oduvijek je bila u meni težnja, strasna težnja, da moje maštanje, moje iracionalnosti, moje čuvstvovanje zaodjenem u vid logike. U vid sušte, žežene logike. — »Od toga što ti baješ i šaraš možda bi se dala praviti nekakva poezija«, govorili su mi ponekad. Ali jok! Mene to nije privlačilo. Nije me zadovoljavalo. Imao sam ambiciju da od toga pravim filozofiju. Zašto? Ko bi ga znao! Možda zato što sam tu materiju u sebi uvijek osjećao previše prisno, previše stvarno — previše ozbiljno, previše životno, na koncu — a da bi se od toga smjela praviti poezija. Jer i po mom shvatanju takozvana poezija prestaje ondje gdje uistinu »vrag odnio šalu«.

A mome filozofiranju jasno uviđam čitav niz zapreka. Zapreka koje ga čisto isključuju i onemogućuju.

U prvom redu, ovu: obično i ponajvećma, ja sasvim tačno, i često veoma oštro znam što mislim i vjerujem. No da li to što mislim i vjerujem doista mislim i vjerujem, o tome vrlo često nisam načisto. A pokušaji raščišćavanja i lučenja tu me redovno iznevjeravaju. Pred

tom distinkcijom osjećam uvijek izvjesnu malu tremu. Sjećam se s kolikim sam olakšanjem nekad, čepkajući i prevrćući po knjigama, naišao na to da su ljudi umujući o umjetnosti još davno otkrili da je lučenje između istine i laži tu bespredmetno. U prvi mah pretrnuo sam od radosti: pomislio sam da sam sasvim blizu rješenju mog gorućeg pitanja. Tu sam istinu protegnuo na čitavo područje misli i na čitavu površinu života. Ispisao sam i, ponešto pretenciozno, objesio nad mojim stolom tablicu s natpisom:

τὸ ἀληθεύειν ἢ ψεύδεσθαι οὐκ ὑπάρχει

(Imao sam i inače slabost za te tablice-devize, i u mom životu promijenio sam ih priličan broj. Posljednja mi je bila:

*Was ich besitze, seh' ich wie im Weiten,
und was verschwand, wird mir zu Wirklichkeiten!*

Ali kad sam posjetio nekog prijatelja i vidio nad njegovim stolom istu takvu tablicu s tim istim natpisom, odjednom mi se to učinilo krajnje banalno, neiskreno, pretenciozno. Vrativši se kući poderao sam i bacio u koš onu svoju. Čudno kako neki takav, sasvim iskreni, sa dna nas potekli vapaj može da pod djelovanjem jednog kasnijeg zapažanja ili pomisli naknadno postane banalan, neiskren, namješten! — Kako bilo, otada sam batio te tablice i rekao sebi: plovimo dalje bez stjegova i deviza!

Nadalje, ja oduvijek zazirem, panički zazirem od toga da mi ne dobace: »To je kontradikcija, čista kontradikcija! Ti si nedosljedan, ti si u protuslovlju sa samim sobom!« — Toga se uprav mitki, preuveličano bojim, bojim čitavim jednim skrivenim kompleksom u meni. I sav zastrepim čim i samo izdaleka u diskusiji naslutim da je ta objekcija na pomolu. Kad mi kažu da je sve ono

što govorim ludo, apsurdno, puko bulažnjenje — to mi toliko ne imponuje. Ali ako mi kažu da je to bulažnjenje samo sa sobom u protuslovlju, samo sebi nedosljedno — e, priznajem, od toga strašno trpim, toga se strašno bojim. A zašto toliko zazirem od prigovora nedosljednosti — to ne znam. Valjda (i sasvim vjerovatno) baš zato što sam uistinu nedosljedan. Dobro, no zašto mi to toliko imponuje? Odakle u meni ta ambicija na dosljednost? To ne dokučujem. Makar i ne bio načistu da li ono što mislim doista mislim, opet postavljam na sebe zahtjev da u mom umovanju budem dosljedan. Zbilja čudno. Jer ta mi dosljednost nikad u životu nije ustrebala, nikad nisam osjetio ni najmanje nedaće od toga što je nemam. Pa odakle onda tolika žudnja za njom? Sâm bog to neka zna! (Uostalom, pitam se danas, je li uopće moguće biti nedosljedan? Čim je nešto proisteklo iz naše ličnosti, nije li to samo sobom dokaz da joj je dosljedno? Vidi! A ja sam stratio pola vijeka strepeći nad mojom dosljednošću!)

I još nešto.

Čini mi se da sam oduvijek osjećao (a kasnije i sasvim svjesno mislio) da se dvije suprotne istine nipošto ne isključuju. Isključiti jednu ili drugu izgledalo mi je da znači osakatiti stvarnost, osiromašiti život, lišiti misao jednog njenog pola.

Kako ja shvatam, filozofije imaju nekog smisla i vrijednosti samo ako ih uzmemo kao načine osjećanja. Svaka je filozofija samo izraz datog načina osjećanja, apriornog i uslovljenog uprav onakvim psihičkim ustrojem kakvo njen tvorac u sebi nosi. Njegov filozofski sistem samo je nužni posljedak toga, a izgradnja tog sistema samo je nastojanje oko naknadnog logičkog naravanavanja onog prvotno danog momenta. U stvari, u osnovima svake filozofije leži, kao njen kamen temeljac, jedna naivna samoobmana, jedna dječja igra, koja se sastoji

u tome da se glava nastavi na rep. A kako čovjeku — ako nije i odviše uzak, skučen, jednostran, odveć partajična i ekskluzivna narav, ako je koliko toliko cjelovit, ako predstavlja makar kako majušnu redukciju kozmosa, — nužno moraju biti svojstveni mnogi i razni načini osjećanja, slijedi samo po sebi da mu moraju biti svojstvene, ponjatne i bliske mnoge i razne, pa i sasvim oprečne filozofije. Istina, mislioci su ponajvećma jednostrani, ljuto ekskluzivni. Ali to i jest njihov glavni nedostatak. I zato od pojedinog od njih, uzeta sama za se, i ne možemo očekivati bogzna što. No ako ih obujmimo sve skupa, ako svakoga od njih uzmemo samo kao pojedini instrument u kompleksu, tek tad filozofija postaje nešto! Nešto široko, obuhvatno, raznoliko, nešto s bezbrojem lica i vidova, nešto prebogato i raznovrsno — baš kao i sam život. Više-manje čitav kozmos.

Na koncu konca, čini mi se da, u stvari, moja pogreška i moja krivica pri ovakvom shvatanju leži u osnovi svih filozofa: svaki od njih gradi jednu, svoju, filozofiju iz jednog, svog, načina osjećanja, iz jedne, svoje, njegovom specijalnom organizacijom psihe uslovljene, prirodene vizije svijeta. Drugim riječima, pogreška je u tome što oni na silu boga od jedne poezije hoće da prave jednu filozofiju, od jedne svemirske poeme jedan svemirski sistem. Moja bi pogreška i moja krivica, prema tome, bile samo utoliko veće što ja iz mnogih i raznih načina osjećanja, sasvim dosljedno, pravim i mnogostraničnu viziju svijeta. Filozofi, kad su uopće nešto, u stvari su samo prerušeni pjesnici. A njihova poezija jedina je istinska, sakreno naivna poezija — jedina prava poezija.

Ja sam se strasno zanimao za ljude, za sve ljude, za njihove živote i njihova životna pitanja, za njihove unutrašnje sadržaje, za svaku i najmanju sitnicu iz njihove

intimne unutrašnjosti. Pa tako, shvatljivo, i za njihove filozofije. Koje, za mene, u stvari nisu ništa drugo nego njihove karakterne crte. A tako posmatrana, kao intimni sadržaj i kao suštinska bit svog čovjeka, svaka je filozofija veoma, veoma zanimljiva. Kako li je to privlačno, kako li je to ljudski interesantno posmatrati čovjeka u krugu njegove filozofije — baštovana usred njegove bašte! Lijepih li vizija što se nižu pred našim očima: Parmenid u svojoj bašti, Heraklit u svojoj, pa Zenon i Demokrit, Platon i Epikur, svaki u svojoj; pa dalje, dalje, Spinoza u svojoj, Kant, Hegel u svojoj, Kierkegaard opet u svojoj — ti veliki, nesvjesni pjesnici svojih vizija svijeta, ti veliki stvaraoci svojih svjetova, nimalo različite nego veliki pjesnici. Pa još dalje, dalje, sve do danas, sve do sutra. Istina, u ponekim od tih bašta rastu i trpke, šture voćke, oskudna, opora soka, drvenasta ukusa; ribizla, čičimak, oskuruša. No nije li i to lijepo, nema li i to svoj čar? Posmatrano u čitavom kompleksu, ne daje li i takav piskutljivi piccolo svoj dragocjeni i nezamjenljivi glasić u općem koncertu glasova? I nema li svoju posebnu draž svaki od tih mislilaca, prilježni baštovan u ekonomiji svoje vlastite bašte? Zar još i danas na primjer, stari Kant nema izvjesnu svoju specifičnu draž sa svojim utanjenim, žičanim glasom, sličnim onom oglodanom, pomalo racionalističkom glasu prestarjelih klavira.

Jedno sam vrijeme češće odlazio k prijateljima u slikarsku koloniju, mirno predgrađe na rubu velegrada. Nizovi krotkih, idiličnih kućica na blagoj prisojnoj padini. U svakoj od njih živi i slika po jedan slikar. Mahom stariji, smireniji ljudi, koje je davno prošao ukus za jetke raspre i za lomljenje kopalja. Odlično se slažu, žene im

se međusobno posjećuju, jedan k drugome odlaze na crnu kavu i partiju šaha. A slikaju svaki na svoj način, najčešće jedan dijametralno oprečno drugome. I to im baš nimalo ne smeta. Pomišljao sam: zašto se ne bi mogla tako, negdje na rubu života, ustrojiti i jedna kolonija mislilaca? Zar nisu i oni jednako bezopasni po čovječanstvo kao i slikari? I zar svaki od njih ne ulijeva u svoje djelo samo sebe, svoju rođenu ličnost, svoje vlastito gledanje na stvari, svoju viziju realnosti — i ništa drugo, baš kao i slikari? Da, filozofi — ako su uistinu filozofi a ne što drugo, ekonomisti, biolozi, sociolozi, nesuđeni državnici ili generali i tome slično — samo su prurušeni pjesnici. Nesvjesni pjesnici, nehotični tvorci prave poezije. A njihovu pjesničku narav i suštinu potvrđuje i upotpunjuje baš i ta crta pjesničke naivnosti, pjesničke nesvijesti o samom sebi: što svoje vizije života i svijeta šaraju savršeno ozbiljna lica, kao djeca kad rišu.

A pri svim tim i takvim mojim razmišljanjima i razmatranjima, u dubini duše stalno me muči samo jedan skrupul: neprestano sâm sebi postavljam jedno pitanje, i samo me ono preokupira: ne prikraćujem li takvim mojim gledanjem stvarnost, ne oštećujem li sveukupnost zbivanja? Ne osiromašujem li bogatstvo života, ne sakatim li cjelokupnost svijeta? I koliko god se ispitivao i preispitivao, koliko god sâm sebe tim pitanjem trapio, dolazim do zaključka da stvarnosti ne činim krivo. Bilo kako uzeli i sudili stvar, čini mi se nedvojbeno da, ma koliko ovim mojim poimanjem života i svijeta na jednoj strani potkopavao realnost realnoga, toliko na drugoj strani utvrđujem realnost irealnoga: koliko god jednom rukom oduzimao od stvarnosti, toliko drugom privodim u njeno krilo. I time mirim savjest: mislim da, sve u svemu, stvarnost time nije na šteti. A time nekako i ja dolazim na svoj račun.